

Proces privatizace v Polsku

Maria Halamska

► To cite this version:

Maria Halamska. Proces privatizace v Polsku: konflikt nebo konsensus?. Cahiers du CEFRES, 2012, Původní a noví vlastníci, 11, pp.240-249. halshs-01510651

HAL Id: halshs-01510651

<https://shs.hal.science/halshs-01510651>

Submitted on 22 May 2017

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Distributed under a Creative Commons Attribution - NonCommercial 4.0 International License

Cahiers du CEFRES

N° 11, Původní a noví vlastníci

Anne Olivier (Ed.)

Maria HALAMSKA

Proces privatizace v Polsku: konflikt nebo konsensus?

Référence électronique / electronic reference :

Maria Halamska, « Proces privatizace v Polsku: konflikt nebo konsensus? », Cahiers du CEFRES. N° 11, Původní a noví vlastníci (ed. Anne Olivier).

Mis en ligne en janvier 2012 / published on : january 2012

URL : http://www.cefres.cz/pdf/c11/halamska_1996_privatizace_polsko.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

<http://www.cefres.cz>

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

Proces privatizace v Polsku: konflikt nebo konsensus?

Maria Halamska

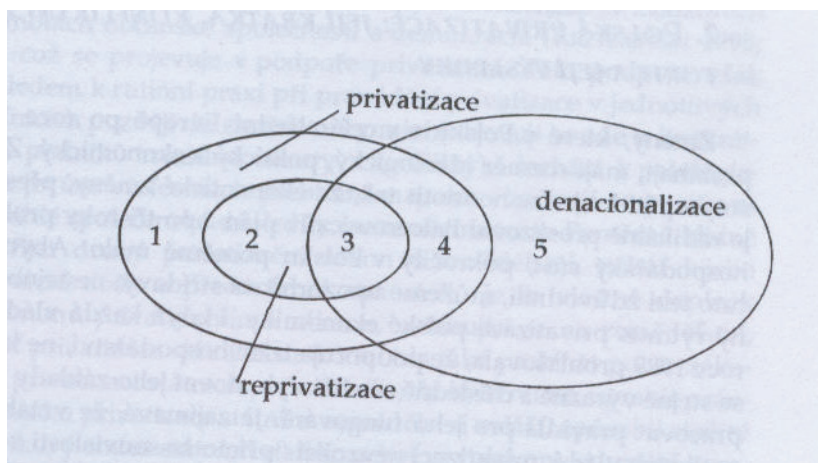
1. ÚVOD: K DEFINICI PROCESU

Ve všech postkomunistických zemích, kde různým tempem a za pomoci různých metod probíhá přechod od centrálně plánovaného hospodářství k hospodářství tržnímu, se používají k označení tohoto procesu termíny jako: privatizace, reprivatizace, restituce, denacionalizace a odstátnění. Tento chaos v pojmech působí skutečnost, že se v západních pracích nepoužívají tyto termíny vždy přesně, což lze však zdůvodnit odlišným charakterem procesů, které tam probíhají. Všeobecná definice říká, že (...) “privatizace je aktem, který omezuje význam státu ve společnosti a zvětšuje význam soukromé činnosti a soukromého vlastnictví.” (BROZI 1993; 17)¹ Může probíhat tak, že se stát zbavuje veřejného majetku a autonomně rozvíjí sektor soukromý. V západních zemích probíhá pouze první zde uvedený jev a tedy užší typ privatizace. V tomto smyslu může termín privatizace odpovídat pojmu reprivatizace, čili dříve znárodněné státní podniky se předávají do soukromého vlastnictví, a to se zase blíží pojmu “denacionalizace” (zbavuje-li se stát svého kapitálu ve prospěch soukromých podnikatelů, prodává-li soukromým podnikům znárodněné podniky).

Takovýto rozsah těchto pojmů neodpovídá zcela procesům, které probíhají v postkomunistických zemích, neboť zde existuje státní majetek – v různých proporcích v různých zemích – který nikdy nebyl majetkem soukromým. Termín privatizace, reprivatizace, restituce a denacionalizace nelze tedy užívat v nejrozličnějších souvislostech a je nutno dát jim přesný význam. V tomto rozboru budeme prakticky používat ještě jeden termín, s nímž se rovněž setkáváme, a to “odstátnění” – deetatizace. Pokud bychom chtěli tento pojem definovat podrobněji, pak bude znamenat pokles úlohy státu v hospodářském a společenském životě a tedy zmenšování nebo likvidaci státního majetku, omezování úlohy státu v ekonomice a tím i v činnosti podniků. Je důležité, že termín odstátnění nelze omezovat pouze na snižování podílu státu v oblasti vlastnických vztahů, ale znamená to také omezování reálného vlivu státu v činnosti podniků. Přitom je nutno mít na paměti, že i když je v postkomunistických společnostech odstátnění pro změnu vlastnických vztahů podmínkou nutnou, není synonymem ani privatizace ani restituce ani denacionalizace, ani reprivatizace. Navrhují, abychom v tomto rozboru používali termín privatizace rovněž v určitém užším významu, abychom jej chápali jako proces, kdy vlastnická práva k jednotlivým položkám státního majetku přejímají fyzické nebo právnické soukromé osoby, ať již zcela nebo z části, a ty pak činnost státních podniků ovlivňují.² Tato definice znamená tedy nejen prodej státního majetku, ale také jiné formy privatizace jako je předávání majetku za symbolickou částku nebo zcela zdarma, dále leasing, pronájem, správu soukromého managementu atd. Pojem reprivatizace zde budeme užívat pro označování procesu, kde se celý majetek nebo jeho části vrací bývalým majitelům nebo jejich dědicům, bez ohledu na to, zda byl znárodněn nebo kolektivizován (tj. združstevněn). Denacionalizace však bude znamenat opačný proces než je znárodnění, tj. proces, kdy se mění vlastnictví státní na nestátní. Tyto pojmy se vzájemně překrývají pouze částečně. Významové vztahy mezi těmito pojmy nejlépe ilustruje schéma, zpracované Evou Brozi, které uvádíme na následující straně (BROZI 1993; 22).

¹ Naše definice opíráme hlavně o kapitoly a práce Evy Brozi “Cesty a překážky privatizace státních podniků”, v nichž lze nalézt odkazy na nejnovější americkou, francouzskou a německou literaturu o tomto tématu.

² Opíráme-li se o definice Evy Brozi, pokusili jsme se její definice státních podniků zevšeobecnit na celý proces.

Zdroj : Brozi 1993 str. 22

Políčko označené číslem 1 znamená privatizaci majetku, který nebyl nikdy majetkem soukromým a vznikl jako majetek státní; políčko 2 znamená reprivatizaci majetku, který nebyl formálně znárodněn, ale byl předán družstvu, políčko 3 vlastní reprivatizaci, jejíž součástí je rovněž návrat majetku znárodněného dřívějším družstvům, políčko 4 privatizaci znárodněného soukromého nebo družstevního majetku, políčko 5 denacionalizaci změnou na družstvo. Logické souvislosti mezi těmito pojmy ilustrují, jak je proces hospodářské transformace složitý a dodejme, že zde nejde o tzv. privatizaci spontánní. Ve své úvaze se tedy budu zabývat situacemi uvedenými pod čísly 1 až 4 tohoto schématu.

2. POLSKA PRIVATIZACE: JEJÍ KRATKA, KONFLIKTNÍ HISTORIE A JEJÍ VÝSLEDKY

Změny, které v Polsku a v celé střední Evropě po roce 1989 probíhají, mají rozměr ideologický, politický a ekonomický. Z odstupu pěti let je lze hodnotit tak, že ekonomické změny, přestože je radikálně prosazoval Balcerowiczův plán a po tři roky probíhal hospodářský růst, pokročily v Polsku poměrně málo. Abychom tuto tezi zdůvodnili, můžeme upozornit na střídavý, nestejnoměrný rytmus privatizace polské ekonomiky. I když každá vláda po roce 1989 prohlašovala, že podporuje tržní hospodářství, ne každá se stejně výrazně a důsledně snažila vybudovat jeho základy a vypracovat pravidla pro jeho fungování. Je zajímavé, že vztah jednotlivých vlád k privatizaci nevzniká “přímo ze souvislosti s jejich pozicí na pravé nebo levé straně politické scény”. Jako první zpomalila privatizační proces vláda Jana Olszewského (v první polovině roku 1992), která se pokládala za pravicovou. Další “brzdou reprivatizace” byla vláda Pawlakova, která se opírala o levicovou koalici se Stranou demokratické levice a vznikla po volbách v roce 1993. Je tedy zřejmé, že privatizace soustřeďuje velmi diferencované síly i zájmy. Pokusme se je zde alespoň částečně rozkrýt.

Z arytmiického charakteru polské privatizace “ve skocích” je zřejmé, jak je plná konfliktů. Doložit tuto tezi mohou například osudy privatizační legislativy a jejího praktického uplatňování. Nevelká složka právních norem k polské privatizaci se skládá ze tří základních aktů: ze zákona z 13. července 1990 o privatizaci státních podniků, ze zákona z 19. října 1991 o obhospodařování zemědělských nemovitostí, na nichž má účast stát, a ze zákona z 30. dubna 1993 o národních investičních fondech a jejich privatizaci. Poměrně rychle (i když teprve po půlroce po schválení zákonů určujících principy hospodářské reformy) byl schválen zákon z 13. července 1990, který určuje zásady pro “kapitálovou” privatizaci státních podniků (změna na akciovou společnost s jediným akcionářem - státem a prodej akcií) a privatizaci přímou (likvidací za účelem prodeje, předáním, vkladem do společnosti nebo převodem do bezplatného užívání). Přichází v okamžiku, kdy vládne v polské společnosti – přes citelné zátky způsobené Balcerowiczovými reformami – ještě konsenzus v základních hodnotách občanské společnosti a demokracie (KRZEMINSKI 1995; 91), což se projevuje v podpoře privatizace. Tato podpora však vzhledem k rutinní praxi při provádění privatizace v jednotlivých podnicích později do značné míry mizí (objevují se zde u konkrétních podniků rozdílné názory a konflikty), dochází k patologickým jevům ve formách přebírání majetku a začínají se pociťovat rozsáhlé společenské důsledky (nezaměstnanost). Poměrně klidně je přijat druhý privatizační zákon o zemědělství, neboť k jeho schválení došlo v předvolební atmosféře. Je to vlastně doplněk k prvnímu privatizačnímu zákonu, vztahující se na zemědělství, neboť privatizace státních statků mohla také pro-

bíhat podle zákona o privatizaci státních podniků. To, že bylo nutno upravit právní stránku privatizace státního zemědělství zvlášť, způsobil složitý majetkový statut státních statků, neboť vyvolal procedurální komplikace. Protesty jak obhájců státních statků a odpůrců "soukromých velkostatků", tak i přívrženců "rodinných farem" v polském zemědělství uvedu dále.

Opravdová bitva, k jejíž poslední srážce došlo nedávno (referendum o vlastnictví z 18. února 1996), probíhala o principy a způsob provádění "všeobecné" privatizace. Počítalo se s ní, i když vláda Mazowieckého se zpracováním jejích zásad příliš nespíchala. V prezidentské kampani v roce 1990 prosazoval všeobecnou privatizaci a soukromé vlastnictví především Lech Walesa; ten se však už po vítězných volbách o další osudy tohoto projektu nezajímal. Práce na návrhu zákona o všeobecné privatizaci probíhaly dále, byly však neobyčejně zdlouhavé. Potíže působili nejen zatvrzelí protivníci všeobecné privatizace, ale i politické síly, které byly tehdy v opozici, neboť si byly vědomy toho, že kontrola tohoto procesu už v jejich rukou nebude. Bývalí ekonomičtí poradci vlád vzniklých ze solidarity prohlašovali, že "... polští komunisté (...) tak dlouho jak jen mohli slábnoucí program všeobecné privatizace blokovali, pokoušeli se zbavit ho antinomenklaturních prvků a zdůrazňovali, že manažeri soukromých fondů by měli mít zkušenosti s řízením státních podniků" (FRYDMAN et al. 1996; 13). Konečně byl zákon o všeobecné privatizaci poté, kdy byl 18. března 1993 zamítnut, schválen 30. března 1993 – po kosmetických úpravách. Byl předmětem politického smlouvání nejen mezi vládní koalicí a opozicí, ale i v rámci koalice a k jeho schválení došlo jen díky tomu, že jej podpořilo několik poslanců z postkomunistické opozice. Zákon počítá se dvěma kategoriemi zvýhodněných občanů: první jsou ti, kdož dostali osvědčení o podílu na státním majetku jako rekompensaci (obecně – starobní i invalidní důchodci a tzv. rozpočtová oblast), druhá jsou všichni dospělí občané. Avšak schválením tohoto zákona nekončí polský spor o všeobecnou privatizaci. Brzy poté se znovu dostává na politické kolbiště. Prezidentova strana BBWR prosazuje v parlamentních volbách v roce 1993 "program 300 milionů", což znamená vyšší částky pro všeobecný převod do vlastnictví. Avšak v této době už přestává společnost vládní reformy podporovat. Ve volbách dosahuje velikého úspěchu postkomunistické seskupení. Strana polské levice a Polská lidová strana vytvářejí koalici a volí vládu. "300 milionů" – jak je navrhovala BBWR – získává pouze asi 5 % podporu voličů.

Nové vlády vyhlášují nové zákony, a to zase vyvolává celou změť dalších protichůdných zájmů. Nejprve vzplane spor o to, jaké podniky mají podléhat všeobecné privatizaci a kolik jich má být. V principu zde jde o spor, jaký má být rozsah pravomocí státu v ekonomice. Druhou spornou otázkou je kontrola privatizačního procesu čili spor o zásady, jak bude jmenováno vedení a dozorčí rady národních investičních fondů. Uplatňují se zde koncepce postkomunistické vládní koalice, zahalené do kostýmu soutěže. Je charakteristické, že teď už to není pouze spor mezi koalicí a opozicí, ale také uvnitř těchto bloků. Ve vládní koalici jsou většími přívrženci privatizace postkomunisté, zatímco Polská lidová strana volená venkovem je spíše jejím protivníkem a současně je větším přívržencem hospodářského etatismu. Tento konflikt, který nebyl dosud zcela vyjasněn, poukazuje na to, jak velice se privatizace zpolitizovala.

Za začátek všeobecné privatizace můžeme pokládat druhou polovinu roku 1995, kdy se začínají vydávat rekompensační podílová osvědčení. Do únorového referenda je převzalo asi 7 milionů občanů, tedy cca 70 % oprávněných osob. Kromě toho dojde v politickém boji o všeobecnou privatizaci k ještě jedné srážce. V horkém předvolebním období v roce 1995 vyhláší Lech Walesa jako odpověď na to, že parlament prosadil komercializaci podniků, návrh, aby bylo o privatizaci uspořádáno referendum. K jedné otázce předložené Walesou, dodává parlament čtyři další; 18. února se tedy konají dvě referenda o všeobecné privatizaci. Pro příliš malou účast jsou výsledky referenda neplatné a je to tedy další politická porážka postsolidárního politického tábora, který doufal, že dosáhne snadného vítězství a podpoří tak všeobecné předávání podniků do soukromého vlastnictví.

Třetím znakem polské privatizace – kromě arytmiie a zpolitizování – je její neúplnost. V celé složce privatizačních zákonů totiž chybí zákon základní – o reprivatizaci. Snahy o jeho schválení, forma a vznik nátlakových skupin, metody jejich činnosti, jeho protivníci a jejich argumenty atd. – to by bylo téma na další studii. Skutečností je, že byl tento reprivatizační zákon několikrát přislíben, dosud však nebyl schválen. Pouze 19. března 1995 zamítá parlament návrh zákona o reprivatizaci a rekompensacích, jak jej zpracovala skupina postsolidárních poslanců, i podobný návrh, který předložil 16. května Lech Walesa. Oba návrhy odmítají platnost znárodnovacích aktů a podporují rozsáhlou reprivatizaci pokud možno přirozenou cestou. Zamítnut je i návrh nejlevicovější skupiny poslanců – na zánik reprivatizačních požadavků a nároků na kompenzaci za ztracený majetek. Předpokládá pouze omezenou rekompensaci za majetek převzatý způsobem, při kterém došlo k porušení zákona (do 30.000,- zł). O podobné zásady se opírá i návrh zákona o rekompensacích za ztrátu majetku převzatého při porušení zákona podle právních norem platných v letech 1944 – 1962, který vláda předložila, avšak parlament jej neprojednal. Reprivatizaci blokující proces privatizace vycházející z nároků bývalých majitelů, musí vyřešit zákon. Politický profil parlamentní většiny však neslibuje, že to bude řešení vyhovující bývalým majitelům, přestože jim veřejné mínění dává za pravdu. Avšak zde se jako v optické čočce soustřeďuje specifika polské společ-

nosti a polské cesty z totality. Některými důležitějšími prvky této specifiky jsou: nezkolektivizované zemědělství, což má za následek, že významná sociální skupina nevyvíjí politický nátlak, dohoda u Kulatého stolu, která znemožnila řádně, normálně a věcně zúčtovat s minulostí, a levicový původ postsolidárních politických elit.

Avšak na polskou privatizaci lze pohlížet také z jiné strany, a to podle jejích skutečných výsledků. V roce 1995 pracovalo ze všech pracujících v národním hospodářství 62,2 % v soukromém sektoru. Je to hodně, avšak rozdíl mezi rokem 1989, kdy v soukromém sektoru pracovalo 46,7 %, je poměrně nevelký a činí pouze 15,9 %. Avšak ani to není měřítkem zkoumané privatizace (privatizace shora – top down privatisation), neboť růst soukromého sektoru v národním hospodářství výrazně ovlivnila také privatizace spontánní (privatizace zdola – bottom-up privatisation), což znamená vznik nových soukromých podniků. Vznikají zde zvláště drobné podniky, s nanejvýš 5 zaměstnanci. Ty jsou nejdynamičtější, avšak i nejvíce fluktuující součástí ekonomiky. Průměrně jich měsíčně vzniká 20 000 – 30 000 a zaniká cca 25 000. A tyto drobné podniky tvoří dnes cca 90 % všech hospodářských subjektů.

Privatizace, která začala v polovině roku 1990, se dotkla 5 205 státních podniků, tj. 59,5 % stavu z června 1990. 1 074 podniků se změnilo na státní akciové společnosti (komercializace – hlavně vzhledem k tomu, že vznikají národní investiční fondy), 2 475 jich zaniklo (buď byly privatizovány přímo nebo pro špatnou finanční situaci). Mnoho z nich přešlo jako leasing do společností, jichž v této době vzniklo dokonce 921. Jak ukazují výzkumy, je to nepřímá delší cesta ke kapitálové privatizaci.³ Nejvíce pokročila privatizace zemědělství, honitby a lesního hospodářství. Zde počet státních podniků (ve srovnání s rokem 1992, kdy se s privatizací v zemědělství začalo) klesl až o 92,6 %. To však neznamená, že zemědělský státní sektor, jemuž patřilo 18 % půdy, již definitivně změnil svého majitele. Většina převzaté půdy i majetku přešla pouze různou formou do soukromého hospodaření (pronájem, leasing, správa).⁴ V určitém slova smyslu to tedy je privatizace bez odstátnění a denacionalizace.

3. POLSKA SPOLECNOST A PRIVATIZACE: STAV A FORMOVANÍ SPOLEČENSKÉHO VEDOMÍ

a) Polská společnost a privatizace: změna mentality

Vztah polské společnosti k privatizaci byl předmětem mnoha výzkumů. Podle toho, v jaké se prováděly době, jaké výzkumné metody byly použity, jaký byl výběr vzorku respondentů a jak podrobné byly otázky, lišily se i výsledky. Avšak přinesly jeden nesporný závěr: během posledních 5 let se názory polské společnosti na privatizaci měnily. Pokud však budeme za ukazatele pravicových názorů pokládat akceptaci a podporu systému, opírajícího se o ekonomický liberalismus, pak od poloviny sedmdesátých let vzrůstají v polské společnosti názory pravicové – jak to dokazují výzkumy Stefana Nowaka. V osmdesátých letech až do roku 1989 se tyto názory šíří stále více. Jak ukazují výsledky výzkumu Morawského – polská společnost v roce 1989 většinově podporuje tržní hospodářství. Většina pozorovatelů i expertů se domnívá, že společnost je “připravena na změny ve prospěch volného trhu a podporuje kroky destruuující instituce socialistického státu (REYKOWSKI 1994; 17). Později, počínaje rokem 1991, podpora privatizaci klesá a téměř všechny výzkumy informují o stoupající levicové orientaci. Klesá podpora plně liberálních zásad v ekonomice a začínají se více podporovat zásady, podle nichž má stát převzít roli ochránce. Během jediného roku (1991 – 1992) významně stoupá podíl občanů přesvědčených, že základním úkolem státu je chránit životní podmínky lidí, že mají být zaručeny sociální jistoty, že nezaměstnanost je společenskou pohromou a nikoliv přirozenou věcí v tržním hospodářství. Mění se také názory společnosti na privatizaci. Výzkum, který byl proveden v březnu 1993, ukazuje, že během dvou let ztratila myšlenka privatizace mnoho přívrženců. Všeobecně řečeno výrazně se zvětšila skupina lidí, kteří se domnívají, že žádná skupina podniků nebo veřejných institucí by neměla být výhradně v soukromých rukou. Kromě toho roste počet přívrženců státního monopolu a koexistence veřejného a soukromého sektoru. Výzkumy tedy ukazují, že podle názoru většiny občanů (65 %) by měly velké průmyslové podniky zůstat v majetku státu, 59 – 65 % občanů podporuje státní monopol nemocnic a školství. Státní monopol u bank však podporuje pouze 32 % občanů a pokud jde o drobné podniky, veřejné mínění vyjadřuje souhlas s jejich úplnou privatizací.

Odborníci na tento problém tvrdí, že názory polské společnosti na privatizaci vyplývají v menší míře ze znalostí o průběhu tohoto procesu a jeho důsledků a jsou ve větší míře obrazem celkových společenských nálad. Zagórski (ZAGORSKI 1995) prokázal, že hodnocení politické a hospodářské situace i celkového zaměření změn vzájemně souvisí. Hodnocení těchto tří typů změn se téměř současně zlepšuje nebo zhoršuje. Počátek roku 1993 – od této doby jsou zjišťovány názory na privatizaci – je dobou, kdy ukazatel společenských nálad klesá nejhlu-

³ Jak ukazují výzkumy Marie Jarosz, stoupá postupně ve družstvech podíl kapitálu patřící manažerům.

⁴ Proces privatizace státních zemědělských statků podrobně rozebírá článek “La difficile reconversion de l'agriculture étatique en Pologne” v *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 1995, 3, str. 91–118.

běji. Od roku 1994 vzrůstají ve všech sociálních i profesních skupinách počty optimistů (CZAPINSKI 1996). Také se zlepšují názory na privatizaci, i když nedosáhnou úrovně z roku 1989. Mnoho badatelů (KRZEMINSKI 1995) nebo praktiků (BALCEROWICZ 1993) prohlašuje, že polská společnost svou podporu reformám odvolává, že tato podpora podléhá erozi. Pokud akceptujeme celkem nijak zřejmý předpoklad,⁵ že společenská podpora je pro úspěch reformy faktorem nutným, pokusme se formulovat hypotézu, která by tento fenomén vysvětlovala. Chybná sociotechnika, používaná při reformách prosazovaných postsolidárními vládami, evidentní patologie v realizaci privatizačních postupů a nakonec i náklady, které společnost vynakládá formou nižší hladiny příjmů nebo nezaměstnaností, zde bude vysvětlovat tento jev jen nepřímo. Avšak my budeme hledat hlubší, společenské podmínky tohoto procesu. Podívejme se především na historické faktory, ovlivňující strukturu společenského vědomí.

b) Historicko – ideologická základna privatizace

V běžném povědomí i u vědců, politiků a reformátorů existovalo o názorové hladině polské společnosti mnoho mýtů. Polák – rolník, Polák – katolík musel samozřejmě podporovat soukromé vlastnictví. Je tomu opravdu tak? Pokud budeme souhlasit s tím, že společenské vědomí je zásadním činitelem podmiňujícím změny ve vlastnických vztazích, pak budeme také souhlasit s tím, že toto vědomí ovlivňuje vztah k určitým minulým hodnotám a institucím, že existují zakořeněné hodnoty označované termínem “univerzální” a také skutečnost, že tu více než 40 let fungoval režim reálného socialismu (BORUCKA–ARCTOWA 1991; 51). A jak se tedy v souvislosti s tímto mnohoznačným dědictvím utváří vztah k soukromému vlastnictví? Vlastnictví je přece jedním z obecných kulturních jevů, které se objevují ve všech kulturách, je jednou z nejdůležitějších institucí, normující a strukturalizující společenský život, je součástí různých ideí a etosů.

Polsko a Poláci se rádi odvolávají na společné evropské kořeny. Avšak nelze zapomínat na specifiku polského a středoevropského vývoje počínaje 16. stoletím. Tato specifika se kumulovala v 19. století, takže do 2. světové války Polsko evropský kapitalismus “nedohonilo”. Tento závod byl tím obtížnější, že tu nebyly společenské síly, které by tento kapitalismus chtěly a mohly rozvíjet. To výrazně ilustrují základní politické proudy z meziválečného období. B. Domagala analyzuje tři nejrozšířenější meziválečné polské názorové směry reprezentované socialisty, agrárníky a národními demokraty a tvrdí, že jde o rozhodně antiliberální, antiindividualistické koncepce, které soukromé vlastnictví buď výrazně omezují nebo přímo odmítají (DOMAGALA 1991; 37). Nejradikálnější názory mají socialisté, avšak jiné než komunisté. Abramowski se ve svých názorech na soukromé vlastnictví blíží názorům Saint-Simonovým, Owenovým, Proudhonovým. Nevyžaduje odstranění soukromého vlastnictví v celku, v hospodářské organizaci podporuje družstva, která by však měla fungovat ne se zaměřením na maximální zisk, ale uspokojovat potřeby. Základem hospodářského systému není ekonomická efektivita, ale spravedlnost, zespolenštění, rovnost. Poněkud méně radikální jsou agrárníci. Uznávají soukromé vlastnictví všude tam, kde je to vzhledem k druhu výroby a produktivitě nutné, především u rodinných hospodářství. Podporují drobné zemědělské a řemeslnické majetky, odmítají soukromé vlastnictví průmyslových podniků, bank, železnice. Podporují přitom ne zestátnění, ale zespolenštění nebo ekonomickou samosprávu. Pravicový hospodářský program národní demokracie je programem antisocialistickým a antiliberálním. Soukromé vlastnictví má pouze omezený význam a většina by měla být kontrolována samosprávou, státem, sdruženími. Majitel – podnikatel nemá svobodně liberálně hospodařit, jeho činnost se má řídit křesťanskou etikou a národními zájmy. Tyto příklady nejpopulárnějších myšlenek z meziválečného období (soudíme-li je podle volebních výsledků) ukazují na to, že liberalismus v polské společnosti z meziválečného období populární ideologií nebyl.

Poválečné období přineslo komunismus s jeho klatbou na soukromé vlastnictví, přičemž však režim připouštěl existenci osobního majetku. Zásadně se změnil – více než by se zdálo – vztah společnosti k majetku. Ještě jednou zde uvedu příklad polských zemědělců, kteří si přece zachovali majetek po celou dobu komunismu. Jak dokazují výzkumy z poloviny osmdesátých let – prováděné navíc v jižním Polsku – pro téměř dvě třetiny majitelů znamená jejich hospodářství zátěž a brání jim plnit své životní plány (GORLACH, SEREGA 1991). I katolicismus, v polské společnosti tak rozšířený, nedokázal vytvořit žádoucí liberální vztah k soukromému vlastnictví ani známou protestantskou etiku. Názory katolické církve na soukromé vlastnictví se značně vyvíjejí a ve 20. století

⁵ Mnoho sociologů věnovalo těmto společenským podmínkám, nepříliš příznivým pro privatizaci ekonomiky, různou pozornost. Vojtěch Zaborowski (1991) využil výsledky výzkumů struktury společenského vědomí z konce osmdesátých let a píše o tom, že se v polské společnosti projevují současně dvě protichůdné tendence: všeobecně kladný vztah k radikálním politickým a ekonomickým reformám a silné proegalitární sympatie. Obě tyto tendence vyplývají z ekonomického nedostatku, z neuspokojených potřeb, z touhy po blahobytu. V roce 1991 Zaborowski tvrdil, že i přes tento nepříznivý stav společnosti bude možné, že společnost změny podpoří. Tomu měla sloužit propaganda vytvářející společenské vědomí, která si mohla zvolit schéma “nedokončené revoluce” nebo schéma “chybně prováděné změny”. Postsolidární síly uplatňovaly obě schémata nedůsledně a v interních střetech. Proto jak v roce 1993, tak v roce 1995 prohrály. Postkomunisté soustředili svou propagandu na obratně rozvíjené schéma “chybně prováděné změny”, a to jim přineslo úspěch jak v posledních legislativních diskusích, tak i v prezidentských volbách.

se ocitají mezi dvěma krajními koncepcemi: marxismem a liberalismem. Církev uznává právo na soukromé vlastnictví, rozlišuje však právo vlastnit a právo užívat a podporuje spíš “užívat”. Zdůrazňuje přitom sociální povahu majetku a hovoří o sociálních povinnostech, které má soukromé vlastnictví plnit. Také názory církve na právo na majetek prodělaly značný vývoj: méně se zdůrazňuje jeho přirozený původ – více osobní práva, skutečnost, že majetek je prostředkem k rozvíjení integrity lidské bytosti. Nelze se tedy divit, že se Solidarita odvolávala na národní a katolickou tradici, neboť ta měla společenskou základnu mezi dělníky ve velkých průmyslových závodech; v roce 1981 vyhlásila pouze koncepci “Samosprávné republiky” a požadovala zespolečnění ekonomiky, nikoliv její privatizaci. Liberální koncepce ekonomiky v její zjednodušené podobě, hovořící o všemoci trhu, byla společnosti předložena teprve v roce 1990, tedy v okamžiku, kdy se začalo s reformou.

c) Vědomě přijímaná privatizace: od hypotézy spektakulární principiálnosti k hypotéze pragmatizace vědomí

Při rozboru změn společenského vztahu k reformám, zvláště ekonomickým, můžeme akceptovat dva protichůdné předpoklady. První, nejčastěji uváděný analytiky a praktiky, tvrdí, že pokud jde o zásady občanské společnosti a demokracie, existuje v Polsku společenský konsensus. Avšak jak prohlašuje Kaminski, neměl nikdy zcela konkrétní podobu. Vycházel z vědomí, že změny jsou v hospodářském systému nutné, avšak mají se projevit v rozumném, spontánním liberalismu, který počítá s konkurencí na trhu, se soukromým vlastnictvím, se svobodou v hospodaření, s hospodářskou racionalitou, což spočívá v kalkulaci nákladů a zisku, řídí se rentabilitou výroby a správnou organizací, předpokládá však také souvislost mezi efektivitou práce a výší mzdy. (KRZEMINSKI 1995; 91). Akceptace takovéto výchozí hypotézy určuje směr interpretace. Protože reforma vyvolala ekonomický šok (vysokou nezaměstnanost a pokles reálných příjmů) a postsolidární vlády udělaly několik socio-technických chyb (vnitřní konflikty, “utajovaná činnost”, na niž byli její představitelé zvyklí z ilegální činnosti, mentorování, přehlížení tzv. obyčejného člověka atd.), došlo k patologii privatizace (nomenklатурní společnosti, rozkrádání majetku, plýtvání), společenský konsensus a z něho vyplývající podpora se rozpadá.

Lze však také akceptovat jiný protichůdný předpoklad. Byla by to hypotéza, že hluboká podpora pro reformy v polské společnosti nikdy neexistovala a existovala pouze v představách naivních intelektuálů, podporujících postsolidární vlády. Tímto směrem zpracovává své analýzy Janusz Reykowski, když se zabývá výsledky výzkumu změn v postoji polské společnosti v letech 1989 – 1994 (REYKOWSKI, 1994). V roce 1989 však intelektuálové a praktikové vypracovali tzv. “obecnou teorii změny” a tvrdili, že a) protože se levice zkompromitovala, začne ve společnosti dominovat ideologie centristicko–pravicová; b) kolektivismus bude odmítnut a začne se šířit individualismus; c) odmítnutí autoritativní moci posílí prodemokratické postoje, a také d) dojde k tomu, že se budou občané ztotožňovat se svobodným státem a zmizí známé rozdělování na “my” a “oni”. Tento “romantický scénář” společenských změn se však nesplnil. “Změny ve vědomí polské společnosti jdou opačným směrem než změny společenského řádu”. (REYKOWSKI 1994; 19). Tuto paradoxní situaci vysvětluje Reykowski tak, že byl chybně hodnocen “výchozí stav” vědomí polské společnosti. Podpora reformy, k níž došlo v roce 1989, byla slabá a nedůsledná, na což poukazují některé výzkumné práce. V roce 1989 podporuje téměř 90 % respondentů zásadu zajistit práci všem, zatím co pouze 47 % se smiřuje s nezaměstnaností; úplnou svobodu soukromého sektoru podporuje 73 %, avšak pro kontrolu cen je až 87 %; svobodnou konkurenci podniků vítá 81 %, avšak současně 52 % čeká, že bude-li mít podnik nějaké potíže, měl by mu stát pomoci (MORAWSKI 1991; 72). “Obrát vlevo”, jak jsme jej počátkem devadesátých let pozorovali, má svoji základnu už v roce 1989.

Podobně je tomu v naplňování dalších částí “romantického scénáře” změn. Kapitalistické hospodářství podporuje a odměňuje individualistické postoje. Avšak – jak ukazuje výzkum Jadwiga Koralewicz a Marka Ziółkowského, individualisticko–demokratická orientace, která se opírá o autonomii a subjektivitu jednotlivce, je pouze jedním z postojů, jaké se v polské společnosti vyskytují; všeobecnější jsou však dvě jiné orientace; kolektivisticko–autoritativní a egoisticko–nároková, kterým je bližší stát – ochránce než stát liberální. Přestože se obecně tvrdí, že Polák je individualistou, tkví v polské společnosti značná dávka kolektivismu, který se aktivizoval, jakmile se začalo se změnami. V okamžiku, kdy se začaly prosazovat sociální instituce a zařízení opírající se o předpoklad, že jednotlivec je autonomní, projevují se u více lidí tendence kolektivistické a tedy souhlasné se systémem uznávajícím princip kolektivní odpovědnosti za jednotlivce (REYKOWSKI 1994; 26). Také podpora demokracie je povrchní a nedůsledná. Výzkum názorů z roku 1993 například uvádí, že 79 % Poláků souhlasí s názorem, že demokracie je nejlepším možným systémem, avšak současně se jich 71 % domnívá, že “špetka diktatury ještě nikdy nikomu neuškodila”. To znamená, že pojem demokracie je jako mnoho jiných nejasný a neustálený. Úvahy Reykowského podporují ještě zjištění o tom, že v polské společnosti roste pocit odcizení. V souvislosti s tím je však třeba položit otázku týkající se mechanismu změn v roce 1989. Pokud společnost změny nepodporovala a neangažovala se v nich, pak zde zbývá pouze spiklenecká verze historie jako vysvětlující princip.

Zůstaňme však na půdě sociologie a pokusme se fenomén podpory vůči změnám i jeho rychlou erozi vysvětlit poněkud jinak. Podíváme se tedy na názory Adama Podgóreckého o "fasádové osobnosti" Poláků. Poláci jsou zásadně přesvědčeni o vlastní výjimečnosti, což je vede k tomu, že často zaujímají určitou pózu pouze s myšlenkou na její vnější efekt. Přidáme-li k tomu snahu přeceňovat vše, co pochází ze Západu, poznáme mechanismus této podpory změn, která vznikla povrchně, byla však upřímná. Opírá se o "meta-postoj", který Podgórecki nazývá "spektakulární principiálností", což znamená, že normy a hodnoty byly přijímány pro ně samotné a pro jejich symbolický charakter. Tento "meta-postoj" se projevuje spolu s dalším nejrozšířenějším "meta-postojem" – "každodenního přežívání", které se opírá o pružnost v jednání. Lidé byli konfrontováni se skutečnými, reálnými problémy a začali na ně reagovat. Pro většinu to znamená každodenní boj o přežití (chápané také jako zachování dosažené životní úrovně), a pro menšinu – možnost finančního vzestupu. Mirosława Marody hovoří o "zpevněňování vědomí a jeho pragmatizaci". Znamená to reakci ne podle naučených norem, ale podle individuálních nebo skupinových zájmů. Pozorované změny v postojích polské společnosti vůči privatizaci vysvětlují dvěma hypotézami: hypotézou spektakulární principiálnosti Poláků na straně jedné a pragmatizací vědomí na straně druhé. A tato druhá hypotéza zaměřuje naši pozornost na strukturu zájmů, jaká v polské společnosti existuje, a je základem k další vysvětlující hypotéze.

d) Privatizace a sociální struktura postkollektivistické společnosti. Hypotéza teoretického zájmu

Uvažujme nyní o podmíněnosti privatizace, jak vyplývala ze sociální struktury, která – co nejvšeobecněji – je tvořena souborem skupin s rozdílnými zájmy. Marxistická sociologie, která vládla nejen ve státech socialistického bloku, nás donutila přivyknout na určitý obraz sociální struktury. Společnost se skládala buď ze sociálních tříd a vrstev anebo ze sociálně – profesních skupin. Pokud šlo o tzv. socialistickou společnost, měli jsme tu buď dělníky, rolníky a pracující inteligenci, anebo několikastupňovou hierarchii profesí – vzdělání – pozice. Žádná z těchto koncepcí – i když pomineme skutečnost, že tento obraz společnosti nebyl pravdivý – nezachycovala podstatu sociální struktury kolektivistické společnosti. Jak tvrdí Zdzisław Zagórski, autor originální, i když diskutabilní koncepce o rekonstrukci sociální struktury reálného socialismu, žádný ze stávajících pojmů neobsahuje bohatou škálu tříd a vrstev, kterou reálný socialismus vytvořil a jež se mohou teprve dnes stát předmětem výzkumu. (ZAGORSKI 1991; 79). S přihlédnutím k názorům F. Zanieckého o národu, k teorii J. Szczepanského o globální společnosti a s tím spojené teorii potřeb a spotřeby a k teorii tříd a stavů M. Webera a s použitím dostupných statistických údajů a výsledků sociologických výzkumů, Zagorski provádí rekonstrukci struktury reálné socialistické společnosti. Tuto strukturu – a to je pro naše úvahy zvlášť užitečné – klade do dvou perspektiv: "odcházející historie" a "požadovaná budoucnost". Pokud jde o první perspektivu, pozoruje "nasyčení" struktury postkomunistické společnosti třídami a vrstvami reálného socialismu. Přihlíží-li však ke druhé perspektivě, hledá sociální strukturu typickou pro společnost, která se opírá o soukromé vlastnictví a trh. Pokud tedy správně vytvoříme sociální strukturu společnosti v období transformace, pak budeme velice pravděpodobně moci rekonstruovat strukturu zájmových skupin, což nám umožní oddělit skupiny, které mají zájem na udržení stávajícího hospodářského systému a skupiny, které mají zájem na jeho změně.

Podívejme se nyní na sociální strukturu polské společnosti na počátku devadesátých let; podle Zagorského se skládá dokonce z 11 skupin.

SLOZENÍ POLSKÉ SPOLEČNOSTI (OBCANÉ STARSI 14 LET) V ROCE 1988

vládnoucí (rozhodující, vládnoucí elita)	0,1%
řídící kádry (armáda, stranický aparát, nomenklatura)	4,3 %
duševně pracující za mzdu (státní úředníci a inteligence)	12,8 %
duchovní, disidenti, studenti	5,5 %
vydržovaní (starobní a invalidní důchodci, ženy v domácnosti kromě žen v zemědělství)	27,1 %
fyzicky pracující za mzdu (dělníci ve státním i soukromém sektoru)	27,3 %
nezaměstnaní	0,1 %
poloviční majitelé (pracující v zemědělských a ostatních družstvech, nájemci)	4,6 %
majitelé (soukromí podnikatelé a zemědělci)	15,2 %

věžňové	0,3 %
společensky patologičtí jedinci	0,1 %

Jaké “zvláštnosti” přinesl do strukturalizace polské společnosti reálný socialismus? Porovnáme-li strukturu z konce osmdesátých let se strukturou polské společnosti z roku 1939, rekonstruovanou podle podobných principů, pozorujeme významné změny: klesá podíl majitelů (v roce 1939 činí 50,7 %), stoupá podíl všech ostatních skupin. Znamená to, co je jinak zcela zřejmé, že se ztrácí tzv. střední třída. Ještě významnější jsou pro náš rozbor závěry z funkční analýzy této sociální struktury. Uvažme, které ze sociálních skupin jsou funkční a které disfunkční vůči kolektivistickému systému. Nesporně bude do první skupiny patřit skupina vládnoucí (rozhodující, rozdělovací hodnoty), dispoziční a etatizovaní duševní pracovníci (kteří jsou také rozhodující, jako první skupina, avšak na nižším stupni), “odvětvové třídy” – tj. kolektivy zahrnuté do určitých, různě hodnocených hospodářských odvětví a vrstvy vydržované, které jsou v poměru k prvním skupinám ve vztahu klienta – žadatele. Ke skupinám disfunkčním vůči reálnému socialismu patří disent, duchovní, majitelé.

Bylo by tedy možno domnívat se, že v začátcích transformace dominují v polské společnosti skupiny, které se ohlížejí za minulostí a nemají zájem na změnách stávajícího systému. Avšak tento pesimistický obraz se poněkud změní, doplníme-li k tomuto teoretickému dělení výsledky živelných procesů, k nimž do značné míry v konečné fázi formace došlo. Mnoho zde odlišovaných skupin pak má nejednotnou povahu. Lze přitom předpokládat, že nestejnorodé skupiny, tedy kovozezemědělci, obchodníci a drobní podnikatelé i někteří námezdně pracující budou potencionálně podporovat změny vedoucí k soukromému vlastnictví a tržní transformaci ekonomiky a rozšíří tedy společnou základnu hospodářských reforem.

Je to předtransformační, “výchozí obraz” společenské struktury, která se mění pod vlivem systémových ekonomických změn. Edmund Mokrzycki se tedy ptá: “Nemusí radikálně se měnící ekonomika vyvolávat stejně radikální změny ve společenské struktuře?” (MOKRZYCKI 1995; 402). Struktura polské společnosti se neustále mění. Na jedné straně se systematicky – i když ne bez problémů – zvětšuje skupina majitelů a podnikatelů různého druhu (včetně majitelů a podnikatelů nepoctivých, což lze pokládat za specifické dědictví socialismu). Složení této systematicky se zvětšující skupiny – hlavně následkem spontánní privatizace – se mění poněkud nestejně, protože určitá část vznikajících soukromých podniků se buď rozpadne nebo zcela změní. Dosti pružně se také organizuje jiný prvek střední třídy: svobodná povolání. Avšak současně se v poměru k transformaci rozrůstají disfunkční skupiny. Vyrůstá podíl sociálních skupin vydržovaných (starobní a invalidní důchodci, nezaměstnaní), jejichž podíl činil v Polsku v letech 1992 – 93 až 40 %. Po prvním období změn je tedy struktura polské postsocialistické společnosti pro privatizaci méně výhodná než jaká byla struktura společnosti v posledních letech existence reálného socialismu. První období ekonomické transformace nesplňuje naděje společnosti a situace mnoha skupin místo, aby se zlepšovala, se zhoršuje. Privatizace ekonomiky nezakotvená ve společenské struktuře a nezlepšující přitom přímo situaci konkrétních skupin, se stává “teoretickým zájmem společenským. Proto tak často dochází ke “kolísání” postojů veřejnosti a názory na celou privatizaci nejsou spojité. Velmi zásadní je druhá část Mokrzyckého otázky jako autora hypotézy o teoretickém zájmu: “Mohou bez radikálních změn ve společenské struktuře proběhnout také radikální ekonomické změny?”

4. MISTO ZÁVERU

Otázka privatizace a s tím spojeného společenského jednání se stala výzvou společenským vědám – což mimo jiné vyplývá z uvedené literatury. Avšak přes četné pokusy by se mohlo zdát, že vytvořit obecnou teorii probíhajících změn je úkolem překračujícím jejich možnosti.

Než se začalo s výzkumem změn, předpokládalo se, že tyto změny budou změnami konfliktními, i když bylo obtížné určit rozsah těchto konfliktů nebo konflikty vůbec. Proces privatizace je zde dobrým příkladem toho, jak je tento konflikt složitý. Avšak existence konfliktu znamená, že existují alespoň dva protivníci, reprezentující různá stanoviska. Znamená to, že na určité úrovni existuje určitý druh společenského porozumění, konsenzu, konstituujícího skupiny protivníků. Konflikt přitom neprobíhá vždy mezi skupinami protivníků, občas také rozděluje skupiny, u nichž by se zdálo, že mají stanoviska koordinována. Určitě to vyplývá z toho, že privatizace v Polsku byla zpolitizována, ale také z toho, že k provedení změn je nutný alespoň minimální celospolečenský konsenzus. Někdy je zřetelný, na okamžik spojí i politické odpůrce. Je to však shoda minimální, neúplná. Druhým rozměrem konsenzu je souhlas společnosti s prováděním reforem. Ukazuje se, že politická elita, která je dostatečně sjednocená, se může pokusit prosazovat společenské reformy bez společenské podpory. Někteří refor-

mátoři se domnívají, že reformy by se v Polsku měly prosazovat velmi rychle, než si společnost stačí formulovat své námitky. V Polsku dokázaly protesty společnosti ekonomické reformy zpomalit. Současný postup transformace je výsledkem konsenzu mezi novým politickým vedením a společností. A tím se plní dilema, jak je popisuje Narojek: dilema demokracie ohrožující modernizaci. To však vůbec neznamená, že demokracie nemůže být také ohrožena, to je ovšem již námět pro jiné úvahy.

BIBLIOGRAFIE

BORUCKA-ARCTOWA, Maria: "Zmiany własności w Polsce a problem przeobrażenia świadomości społecznej w ujęciu socjologiczno-prawnym." W: *Zmiany stosunków własnościowych w Polsce i ich społeczne konsekwencje*. Zakład Filozofii i Socjologii INS AR w Poznaniu, Gielda Poznańska "GP" SA Poznań, 1991, str. 49 - 55.

BROZI, Ewa: *Drogi i bariery prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych*, Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 1993.

DOMAGAŁA, Bożena: "Własność jako kategoria ideologiczna czyli o niektórych aspektach polskiego sporu o własność." W: *Zmiany stosunków własnościowych w Polsce i ich społeczne konsekwencje*. Zakład Filozofii i Socjologii INS AR w Poznaniu, Gielda Poznańska "GP" SA Poznań, 1991, str. 35-42.

FRYDMAN, Roman, **MURPHY**, Kenneth, **RAPACZYŃSKI**, Adam: "Kapitalizm z twarzą towarzysza", *Rzeczpospolita*, +Plus -Minus, Dodatek Tygodniowy nr. 9, Warszawa, 2.-3. marca 1996.

KORALEWICZ, Jadwiga, **ZIOLKOWSKI**, Marek: *Mentalność Polaków*. PWN, Poznań, 1990.

KRZEMIŃSKI, Ireneusz: "Obywatelski ideał w procesie transformacji. Procesy społeczne a działanie elit." W: *Ludzie i instytucje. Stawianie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, PTS - Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 1995, str. 91-111.

MARCZUK, Stanisław: "Szanse i zagrożenia procesów prywatyzacji w Polsce". *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Rok LVII - zeszyt 1, 1995, str. 97-109.

MARODY, Mirosława: "Wposzukiwaniu sensu zbiorowego". *Polityka*, nr. 42, 1993.

MOKRZYCKI, Edmund: "Dziedzictwo realnego socjalizmu, interesy grupowe i poszukiwanie nowej utopii." W: *Przełom i wyzwanie. Pamiętnik VIII Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Polskie Towarzystwo Socjologiczne Uniwersytet Mikołaja Kopernika Warszawa-Toruń, 1991, str. 51- 60.

MOKRZYCKI, Edmund: "Redystrybucja i interes klasowy". W: *Ludzie i instytucje. Stawianie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. PTS Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 1995, str. 399-408.

MORAWSKI, Witold: "Premiany ekonomiczne a społeczeństwo obywatelskie". W: *Spółeczeństwo uczestniczące, gospodarstwo rynkowe, sprawiedliwość społeczna*. Uniwersytet Warszawski, Instytut Studiów Politycznych PAN Warszawa, 1991, str. 61-75.

NAROJEK, Winicjusz: "Tworzenie ładu demokratycznego i rynku: inżynieria społeczna demokratycznej przebudowy". W: *Spółeczeństwo w transformacji*, IFiS PAN, Warszawa, 1993.

PODGÓRECKI, Adam: *Spółeczeństwo polskie*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów, 1995.

REYKOWSKI, Janusz: *Zmiany systemowe a mentalność społeczeństwa polskiego*. Warszawa, 1994.

SURDYKOWSKA, Stanisława Teresa: *Prywatyzacja*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1996.

"Sytuacja społeczno-gospodarcza kraju w 1995 r." *Statystyka Polski* nr 2. Dodatek do *Rzeczpospolitej* z dnia 13 lutego 1996 r.

ZABOROWSKI, Wojciech: "Aprobata dla reform politycznych a sympatie proegalitarnie. W: *Przełom i wyzwanie*." *Pamiętnik VIII Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. PTS Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Warszawa-Toruń, 1991, str. 269-277.

ZAGÓRSKI, Zdzisław: "Klasy i warstwy realnego socjalizmu a historyczna ewolucja struktury klasowo-wartswowej Polski." W: *Zmiany stosunków własnościowych w Polsce i ich konsekwencje społeczne*. Zakład Filozofii i Socjologii INS AR w Poznaniu, Gielda Poznanska "GP" SA Poznan, 1991, str. 76-100.